

ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ

**ΤΟ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΟ ΤΟΥ ΚΕΡΑΜΕΑ
ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΜΙΑΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ**

Στη μνημειώδη έκδοση του έτους 1884 από τον Gustave Schlumberger για τα σιγίλλια της βυζαντινής αυτοκρατορίας -*Sigillographie de l'empire byzantin*- παρουσιάσθηκε ένα μολυβδόβουλλο που έμεινε γνωστό με το όνομα του κατόχου του, ως το μολυβδόβουλλο του Κεραμέα¹. Στον εμπροσθότυπο του μολυβδόβουλλου είναι χαραγμένη η επιγραφή: *Του Κεραμέου πρακτέα διευλύτου/ προς βασιλικάς εντολάς, Θεοτόκε, ενώ στον οπισθότυπο εικονίζεται η μορφή της Θεοτόκου όρθιας δεξιοκρατούσας που συνοδεύεται από την προσωνυμία: Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ύ η Αχειροποιήτο(ς) (Εικ. 1).*

Ο Gustave Schlumberger χρονολόγησε το μολυβδόβουλλο γενικά μέσα στο 13ο αιώνα και το καταχώρησε στη μονή των Αβραμιτών που υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας του προσωνυμίου της Αχειροποιήτου που φέρει δίπλα της η μορφή της Θεοτόκου². Είναι γνωστό πως από τη μονή των Αβραμιτών, την επονομαζόμενη της Αχειροποιήτου, είχε ξεκινήσει ο

* Το παρόν κείμενο είναι ακριβής μεταγραφή της Ανακοίνωσης που έγινε στο Τέταρτο Επιστημονικό Συμπόσιο Ανασκαφή και Έρευνα, IV: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών (17-18 Απριλίου 2003), Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 2003, σ. 24-25.

¹ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, αριθ. 52, σ. 50, 134, 157 κ.ε., εικ. στη σ. 157.

² Schlumberger, *Sigillographie*, ό.π., σ. 134, 157 κ.ε. Για τη μονή των Αβραμιτών, βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. I. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. III. Les églises et les monastères*, Paris 1969, σ. 4-6.

Νικηφόρος Β' Φωκάς τη θριαμβική του είσοδο στη βασιλεύουσα για να στεφεί αυτοκράτορας στις 16 Αυγούστου του έτους 963³.

Ογδόντα ολόκληρα χρόνια μετά την παρουσίαση του Gustave Schlumberger, ο Vitalien Laurent στην εξίσου μνημειώδη έκδοση του έτους 1965 -*Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*- περιόρισε χρονολογικά το μολυβδόβουλλο προς το τέλος του 13ου αιώνα και πρόσθεσε πως το χρηστικό αυτό αντικείμενο δεν πρέπει να ανήκε στη μονή της Αχειροποιήτου στην Κωνσταντινούπολη⁴. Ο ερευνητής θεώρησε εύστοχα ότι σύμφωνα με την επιγραφή του το μολυβδόβουλλο χρησιμοποιούσε βασιλικός αξιωματούχος απασχολημένος με διαφορετικές ασχολίες από εκείνες μιας μονής και συνδεδεμένος με τη Θεοτόκο Αχειροποίητο μόνον εξαιτίας της ιδιαίτερης πίστης του προς αυτήν.

Ο Vitalien Laurent επεσήμανε επί πλέον το ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο, ότι η μονή της Αχειροποιήτου στην Κωνσταντινούπολη δεν πρέπει να επέζησε της λατινικής κατοχής. Η αρκετά ενδιαφέρουσα αυτή άποψη της καταστροφής της μονής, που είχε ήδη εκφράσει πρώτος το έτος 1911 ο Μ. Krascheninnikov, ήταν απόρροια της απουσίας αναφορών στο ναό της Αχειροποιήτου από τους βυζαντινούς μετά τον 11ο αιώνα κυρίως. Από τους δύο ερευνητές επισημάνθηκε επίσης ότι οι διάφοροι περιηγητές, ως επί το πλείστον ρώσσοι, που επισκεύθηκαν τη Βασιλεύουσα στα παλαιολόγια χρόνια δεν αναφέρονται στη μονή⁵.

Η άποψη ότι η μονή της Αχειροποιήτου στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να καταστράφηκε κατά τη λατινική κατοχή, επιβεβαιώθηκε μόλις το έτος 1994 στο βιβλίο του Β.

³ "...επιβάς εξαυτής ο Νικηφόρος τη των Αβραμιτών, ην και Αχειροποιήτον ονομάζουσι", βλ. Λέων Διάκονος, III, σ. 7-8, 47-48. Επίσης, De Ceremoniis aulae byzantinae, I, κεφ. 96, εκδ. Βόννης, σ.438: "...και δια της πλακωτής στραφείς εισήλθεν εις την μονήν των Αβραμιτών την λεγομένην Αχειροποιήτον της Θεοτόκου.."

⁴ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris 1963-1965, τ. V2, σ. 63κ.ε.

⁵ Laurent, *Corpus des Sceaux*, ό.π., σ. 63. Βλ. και Μ. Krascheninnikov, *Sancti Abramii archiepiscopi Ephesini sermones duo*, lurev 1911, σ. cxiv-cxviii.

Κυδωνόπουλου όπου παρουσιάζονται εξονυχιστικά όλες οι γραπτές πηγές που αφορούν στα μνημεία της Κωνσταντινούπολης κατά το χρονικό διάστημα 1204-1328: στις πηγές αυτές δεν υπάρχει καμία πληροφορία για τη μονή της Αχειροποιήτου⁶.

Τίθεται επομένως το ερώτημα, ποιος θα μπορούσε να ήταν ο κάτοχος του μοναδικού αυτού μολυβδόβουλλου του τέλους του 13ου αιώνα και ποιας Θεοτόκου Αχειροποιήτου τη βοήθεια ζητούσε; Η απορία μου αυτή με ενέπλεξε σε μια περιπέτεια αναζήτησης, τα αποτελέσματα της οποίας αποδείχθηκαν αρκετά ενδιαφέροντα.

Ο Herbert Hunger το έτος 1995 και στο *Studies in Byzantine Sigillography* που εξέδωσε ο αείμνηστος Νίκος Οικονομίδης, έδωσε την τελευταία ερμηνεία της επιγραφής που είναι χαραγμένη πάνω στο μολυβδόβουλλο⁷. Η επιγραφή "Του Κεραμέου πρακτέα διευλύτου/ προς βασιλικάς εντολάς, Θεοτόκε", αναφέρεται στον Κεραμέα ο οποίος επικαλείται τη βοήθεια της Θεοτόκου για να φέρει σε πέρας τις πράξεις με τις οποίες είχε επιφορτιστεί, σύμφωνα με τις βασιλικές εντολές.

Όπως αποδεικνύεται από το πλούσιο υλικό που συγκέντρωσαν ο Erich Trapp και οι συνεργάτες του στο προσωπογραφικό λεξικό της παλαιολόγειας εποχής, το γνωστό *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, το οικογενειακό όνομα Κεραμέας ήταν συνηθισμένο στην περιοχή της Θεσσαλονίκης στα παλαιολόγια χρόνια⁸. Το πατρώνυμο Κεραμέας

⁶ V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan-und Saakralbauten*, Wiesbaden 1994. Για την τύχη των ναών της Κωνσταντινούπολης μετά το έτος 1204, βλ. κυρίως G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984. A.-M. Talbot, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *DOP* 47 (1993), σ. 243-261.

⁷ H. Hunger, *Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: Μήτηρ Θεού η επίσκεψις*, *Studies in Byzantine Sigillography* (εκδ. N. Oikonomides), Washington 1995, τ. 4, σ. 40. Βλ. επίσης την ανάγνωση της επιγραφής από τον V. Laurent, *Les Bulles métriques dans la Sigillographie byzantine*, Athènes 1932, αριθ. 525, σ. 184κ.ε.

⁸ *PLP*, αριθ. 11635, 11637-11639, 11641, 11643, 11645 Addenda und

απαντάται εκτός των άλλων σε έγγραφα του Αγίου Όρους από τα οποία διαπιστώνεται με βεβαιότητα ότι ένας εξ αυτών, ο πανσέβαστος σεβαστός Νικόλαος Κεραμέας δομέστικος των δυτικών θεμάτων, βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη το έτος 1284.

Στον προαναφερθέντα Νικόλαο Κεραμέα αποδόθηκε το μολυβδόβουλλο από τους συντάκτες του Λεξικού όχι εξ αρχής, αλλά στον τόμο των *Addenda und Corrigenda* του έτους 1988, αφού το 1981 κάτοχος του μολυβδόβουλλου είχε θεωρηθεί κάποιος Μιχαήλ ή Άρτιμος Κεραμέας, απογραφέας της Θεσσαλονίκης λίγο πριν το έτος 1270 και ως το 1284.

Όμως αν και στα *Addenda und Corrigenda* ο Μιχαήλ Κεραμέας εξέπεσε ως πρόσωπο υπαρκτό και το μολυβδόβουλλο αποδόθηκε στον Νικόλαο Κεραμέα δομέστικο των δυτικών θεμάτων, ο εν λόγω βασιλικός αξιωματούχος καταγράφηκε με ερωτηματικό από τους ερευνητές του Λεξικού ως απογραφέας της περιοχής Θεσσαλονίκης⁹.

Θα σας εκθέσω τις σκέψεις που με οδήγησαν να καταλήξω στη βεβαιότητα, ότι ο κάτοχος του μολυβδόβουλλου Νικόλαος Κεραμέας υπήρξε όντως και απογραφέας της περιοχής Θεσσαλονίκης στα χρόνια του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, με τον οποίο φαίνεται μάλιστα να διατηρούσε και προσωπικές σχέσεις.

Πράγματι, στη διαθήκη του Θεοδόσιου Σκαράνου προς τη μονή Ξηροποτάμου του Αγίου Όρους που συντάχθηκε λίγο πριν το έτος 1270 και μέχρι το 1274, ο Μιχαήλ Η' απογραφέα "όρισεν τον Κεραμέα"¹⁰. Σημειωτέον ότι η περιουσία του Θεοδόσιου Σκαράνου βρισκόταν στην περιοχή των Ερμηλείων της Χαλκιδικής. Ο ίδιος ο Μιχαήλ Η' σε χρυσόβουλλο λόγο του που φυλάσσεται στη Μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους

Corrigenda, αριθ. 92362-92365. *Actes de Lavra II. De 1204 à 1328* (εκδ. P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos-D. Papachryssanthou), Paris 1977, σ. 29.

⁹ *PLP*, *Addenda und Corrigenda*, αριθ. 92363.

¹⁰ *Actes de Xéropotamou* (εκδ. J. Bompaire), Paris 1964, αριθ. 9, σ. 81 στ. 32, σ. 85 στ. 48. Για τη χρονολογία, βλ. R. Walther, *Rezenion zu Actes d'Esphigmenou*, *JÖB* 24 (1975), σ. 309κ.ε. *Actes de Docheiariou* (εκδ. N. Oikonomides), Paris 1984, αριθ. 9, σ. 105.

και χρονολογείται μεταξύ των ετών 1274-1281, εξασφάλισε στον πρωτοβεστιάριο Δημήτριο Μουρίνο μεταξύ άλλων και το χωρίον Αντιγόχεια στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, "όπερ παρεδόθη αυτώ παρά του Κεραμέα"¹¹.

Πρόκειται μάλλον για το ίδιο πρόσωπο που το έτος 1284 υπόγραψε με την ιδιότητα του απογραφέα ένα Πρακτικόν προς τη μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους¹². Αν και εξαιτίας της όχι καλής διατήρησης του εγγράφου αυτού η υπογραφή του πατρώνυμου θεωρήθηκε προβληματική για τον Νίκο Οικονομίδη, εντούτοις ο ίδιος ο μελετητής σημείωσε συμπληρωματικά πως ο Νικηφόρος Χούμνος (+1327) που ήταν κάτοχος μεγάλης περιουσίας στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, παραπονιόταν για τις άδικες εισπράξεις του βασιλικού εισπράκτορα ο οποίος έφερε το όνομα Κεραμέας¹³.

Το βέβαιο είναι ότι το έτος 1284, ο πανσέβαστος σεβαστός δομéstικος των δυτικών θεμάτων Νικόλαος Κεραμέας βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη ως μάρτυρας στη διαθήκη του αδελφού του Θεόδωρου Κεραμέα, μια διαθήκη που φυλάσσεται στη μονή της Λαύρας του Αγίου Όρους¹⁴.

Ανοίγοντας μια παρένθεση αξίζει να σημειωθεί πως όταν το έτος 1977 δημοσιεύθηκε το κείμενο της διαθήκης, εσφαλμένα θεωρήθηκε από τους εκδότες των αρχείων της Λαύρας ότι ο Θεόδωρος Κεραμέας υπήρξε πρώην μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Όμως το 1982, οι ίδιοι συγγραφείς αναθεώρησαν την άποψή τους αυτή και ταύτισαν τον Θεόδωρο Κεραμέα με τον πρώην μητροπολίτη Αχριδών Κεραμέα, στον οποίο, όπως κατέγραψε ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης, είχε καταφύγει

¹¹ *Actes de Docheiariou*, ό.π., σ. 108 στ. 26 και για τη χρονολογία, σ. 104, 106.

¹² *Actes d'Esphigmenou* (εκδ. J. Lefort), Paris 1973, αριθ. 7, σ. 66 στ.22κ.ε. διαβάζεται "Αρτιμος". Ο Walther, Rezension, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 309κ.ε., διορθώνει "Μιχαήλ". Ο Ν. Οικονομίδης στο *Actes de Docheiariou*, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 105, διαβάζει "'Νικόλαος'" θεωρώντας προβληματική την ανάγνωση του οικογενειακού ονόματος και την απόδοση του τίτλου.

¹³ Βλ. και J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, Paris 1959, σ. 45. J.F. Boissonade, *Anecdota Nova*, Paris 1848, Hildesheim 1962, σ. 27, 28.

¹⁴ *Actes de Lavra II*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 29.

το έτος 1273 ο Ιωάννης Παλαιολόγος, ο αδελφός του Μιχαήλ Η¹⁵.

Στη διαθήκη του λοιπόν, ο πρώην μητροπολίτης Αχριδών Θεόδωρος Κεραμέας ο οποίος καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη, μεριμνούσε εκτός των άλλων και για τη σύσταση και την περάτωση της μονής του Χριστού Παντοδύναμου στη Θεσσαλονίκη. Είναι η μοναδική γραπτή πηγή γνώσης μας για το σημαντικό αυτό μνημείο.

Παράκληση του Θεόδωρου Κεραμέα ήταν, η μονή που ο ίδιος είχε ιδρύσει πριν χρόνια στη γενέτειρα πόλη του, να αποπερατωθεί μετά το τέλος της ζωής του από το βασιλιά Μιχαήλ Κομνηνό Παλαιολόγο και τον αυτάδελφό του πανσέβαστο σεβαστό δομέστικο των δυτικών θεμάτων Νικόλαο Κεραμέα.: *εις χείρα βασιλικήν ικετικώς αναθείναι την ταύτη(ς) εντελή μετά το εμόν τέλο(ς) σύστασιν και περάτωσιν... τω κραταιώ κ(αι) αγ(ίω) μου αυθέντη και βασιλεί κυ(ρ) Μιχαήλ Κομνηνώ τω Παλαιολόγω και τω πανσε(βάστ)ω σε(βαστ)ώ δομεστίκω των δυτικ(ών) θεμάτ(ων) και αυταδέλφω μου κυ(ρ) Νικολάω τω Κεραμέα..*¹⁶.

Αξίζει να αναφερθεί ότι ο βασιλιάς Μιχαήλ Κομνηνός Παλαιολόγος που αναφέρεται στη διαθήκη, λανθασμένα θεωρήθηκε στην αρχή ως ο Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος. Μετά όμως από τη διόρθωση και ταύτιση του Θεόδωρου Κεραμέα με τον πρώην μητροπολίτη Αχριδών και σε συνδυασμό με τη μαρτυρία της φιλοξενίας που προσέφερε το έτος 1273 στον Ιωάννη Παλαιολόγο αδελφό του Μιχαήλ, ο βασιλιάς που αναφέρεται στη διαθήκη ταυτίστηκε ορθά με τον Μιχαήλ Η' τον απελευθερωτή της Βασιλεύουσας.

Έτσι, σωστά καταχωρήθηκε ο Μιχαήλ Η' ως δεύτερος κτήτορας της Μονής Παντοδύναμου στη Θεσσαλονίκη στη σημαντική έκδοση του έτους 1991 από τους Slobodan Ćurčić

¹⁵ Παχυμέρης (εκδ. A. Failler), Paris 1984, τ. II, σ. 432 σημ.1, 433. A. Failler, Pachymerianna quedam, *REB* 40 (1982), σ. 196-199. Για τη διόρθωση, βλ. *Actes de Lavra IV*, Paris 1982, Addenda et Corrigenda, σ.205.

¹⁶ *Actes de Lavra II*, ό.π. (υποσημ. 8), αριθ. 75, σ. 30 στ. 9, σ. 31 στ. 21-27.

και Doula Mouriki με τίτλο, *The Twilight of Byzantium* και στο σχετικό άρθρο του Marcus Rautman¹⁷. Μαζί όμως με τον Μιχαήλ Η' πρέπει να αναφέρεται και ο Νικόλαος Κεραμέας, πανσέβαστος σεβαστός δομέστικος των δυτικών θεμάτων, ο οποίος πιστεύω πως διετέλεσε και απογραφείας Θεσσαλονίκης.

Τι ήταν όμως οι απογραφείς, αναγραφείς, εξισωταί ή παραδόται και ποιες ήταν οι δικαιοδοσίες τους; Σύμφωνα με όσα διάβασα, οι απογραφείς ή αναγραφείς όπως και οι εξισωταί ή παραδόται ανήκαν στην τάξη των βασιλικών αξιωματούχων. Μετά από βασιλική εντολή ήταν επιφορτισμένοι να διευθετούν κυρίως κτηματολογικές και φορολογικές υποθέσεις¹⁸. Εξίσωση λεγόταν η εργασία κατά την οποία ελεγχόταν η αντιστοιχία που πρέπει να υφίσταται μεταξύ του αποκτηθέντος εισοδήματος και του καταβλητέου φόρου.

Σε χρυσόβουλλο του Αλέξιου Α' Κομνηνού του έτους 1086 που φυλάσσεται στη μονή της Λαύρας, οι αναγραφείς-εξισωταί ζητούν την απαλλαγή φόρου για ένα χωρίον που κατείχε ο Λέων Κεφαλάς¹⁹. Επίσης σε Πρακτικόν της μονής Ζωγράφου αναφέρεται: "επί ωρίσθημεν παρά του κραταιού και αγίου ημών αυθέντου και βασιλέως ποιήσαι απογραφήν και εξίσωσιν εν τω θέματι Θεσσαλονίκης..." και υπογράφουν: "Οι δούλοι του κραταιού και αγίου ημών αυθέντου και βασιλέως, απογραφείς και παραδόται του θέματος Θεσσαλονίκης..."²⁰.

Θεωρώ ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως μια

¹⁷ M. Rautman, *Aspects of Monastic Patronage in Palaeologan Macedonia, The Twilight of Byzantium* (ed. Sl. Ćurčić and D. Mouriki), Princeton 1991, σ. 60 σημ. 30, 66κ.ε.

¹⁸ Hunger, *Heimsuchung*, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 40κ.ε. Lj. Maksimović, *The byzantine provincial administration under Palaeologoi*, Amsterdam 1988, σ. 186κ.ε. και σημ. 5, 199κ.ε., 204κ.ε., 215κ.ε.

¹⁹ *Actes de Lavra I* (εκδ. G.Rouillard-P. Collomp), Paris 1937, αριθ. 41, σ. 111, στ. 44.

²⁰ *Actes de Zographou* (εκδ. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev), Amsterdam 1969, αριθ. 53, σ. 119, στ. 1-6. Στην ίδια μονή φυλάσσονται ακόμη ένα "Πρακτικόν απογραφικής εξισώσεως θέματος Θεσσαλονίκης" και ένα "Πρακτικόν παραδοτικών εξισώσεως κτημάτων της ιεράς μονής, απογραφών θέματος Θεσσαλονίκης", βλ. Στο ίδιο, αριθ. 52, 54, σ. 115, 120.

σημαντική προσωπικότητα όπως ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, πατέρας του Μιχαήλ Η', υπήρξε εξισωτής στην περιοχή του Σκάμανδρου το έτος 1222, μια ιδιότητά του όχι τόσο γνωστή, την οποία εντούτοις αναφέρει ο Γεώργιος Παχυμέρης. Επισημαίνω την ιδιότητα αυτή του Ανδρόνικου Παλαιολόγου γιατί είναι γνωστό ότι υπήρξε το έτος 1246 μέγας δομέστικος των δυτικών θεμάτων με έδρα τη Θεσσαλονίκη²¹, ιδιότητα την οποία κατείχε επίσης και ο Νικόλαος Κεραμέας περίπου σαράντα χρόνια αργότερα, το 1284.

Αλλά η βεβαιότητα ότι ο Νικόλαος Κεραμέας ήταν απογραφέας, ενδυναμώνεται ακόμη περισσότερο από την έκφραση "*..πρακτέα διευλύτου*" που αναγράφεται στην επιγραφή του μολυβδόβουλλου του. Η έκφραση είχε θεωρηθεί ένα άπαξ από τον Vitalien Laurent, όταν τη χρονιά του 1932 δημοσίευσε τις έμμετρες επιγραφές των γνωστών βυζαντινών μολυβδόβουλλων²².

Όμως, εβδομήντα χρόνια αργότερα και το έτος 1995 η ίδια ακριβώς έκφραση εντοπίστηκε από τον Herbert Hunger και σε ένα ακόμη μολυβδόβουλλο που χρονολογείται επίσης στο 13ο αιώνα και το οποίο ανήκε με βεβαιότητα σ' έναν εξισωτή που έφερε το όνομα Καράντης²³.

Στον οπισθότυπο του μολυβδόβουλλου αυτού εικονίζεται η Θεοτόκος Επίσκεψις, ενώ στον εμπροσθότυπο διαβάζεται η επιγραφή "*Των εξισωτών της Αχυράους, Κόρη, και του Καράντου πρακτέα διευλύτου*" (Εικ. 2). Στο κείμενο του μολυβδόβουλλου λοιπόν ζητείται η βοήθεια της Θεοτόκου, ώστε οι εξισωτές της πόλης Αχυράους καθώς και ο Καράντης να φέρουν σε πέρας τις πράξεις με τις οποίες ήταν επιφορτισμένοι. Η μικρασιατική πόλη Αχυράους είναι γνωστή από τον μητροπολίτη της Λέοντα που είχε λάβει μέρος στην ενδυμούσα σύνοδο του Νυμφαίου το Μάρτη του έτους 1256. Ο κάτοχος

²¹ Παχυμέρης, ό.π. (υποσημ.15), τ. Ι, σ. 292κ.ε. Για τον Ανδρόνικο, βλ. J.C. Cheynet/J. F. Vannier, *Études Prosopographiques*, Paris 1986, σ. 176κ.ε.

²² Laurent, *Les Bulles métriques*, ό.π.(υποσημ. 7), αριθ. 525, σ. 184κ.ε.

²³ Hunger, *Heimsuchung*, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 39-41, εικ.9.

του μολυβδόβουλλου Καράντης, άγνωστος μέχρι τώρα στους μελετητές, φαίνεται ότι υπήρξε ένας από τους εξισωτές της πόλης Αχυράους.

Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν νομίζω πως δεν αφήνουν αμφιβολίες ότι ο πανσέβαστος σεβαστός δομέστικος των δυτικών θεμάτων Νικόλαος Κεραμέας διετέλεσε και απογραφείας της Θεσσαλονίκης στα χρόνια του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.

Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα, ποιας Θεοτόκου Αχειροποιήτου τη βοήθεια ζητούσε ο βασιλικός αυτός αξιωματούχος στα χρόνια του Μιχαήλ Η', για να φέρει σε πέρας τις πράξεις με τις οποίες είχε επιφορτιστεί, σύμφωνα με την επιγραφή που είναι χαραγμένη πάνω στο μολυβδόβουλλό του; Η γνώμη μου είναι ότι η επίκληση προς τη Θεοτόκο Αχειροποιήτο απευθυνόταν στην περίφημη εικόνα της Θεοτόκου Αχειροποιήτου που φυλασσόταν στον ομώνυμο ναό της Θεσσαλονίκης και που είχε δημιουργηθεί με θαυματουργικό τρόπο, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές.

Ο Νικόλαος Κεραμέας πρόσφερε τις υπηρεσίες του στην περιοχή της Θεσσαλονίκης από την οποία καταγόταν ο ίδιος και η οικογένειά του, ενώ οι πληροφορίες που δίνονται στη διαθήκη του αδελφού του Θεόδωρου Κεραμέα και πρώην μητροπολίτη Αχριδών, πιστοποιούν ότι στην ίδια περιοχή υπήρχε σεβαστή πατρική περιουσία²⁴.

Ως εκτούτου η χρονική στιγμή της επωνυμίας του ναού της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη τοποθετείται γύρω στο έτος 1270 και ως το 1284, χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο εντοπίστηκαν οι επίσημες δραστηριότητες του Νικόλαου Κεραμέα, μεταθέτοντας κατά μία περίπου πεντηκονταετία νωρίτερα την μέχρι πρόσφατα αποδεκτή χρονολογία για τη μετονομασία του μεγάλου ναού της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη σε Αχειροποιήτο.

Ως γνωστόν η χρονολογία της μετονομασίας του μεγάλου ναού της Θεοτόκου σε Αχειροποιήτο ετοποθετείτο λίγο πριν το έτος 1320. Η χρονολογία αυτή προερχόταν αφενός από την αναγραφή της επιγραφής "Μ(ήτ)ηρ Θ(εο)ύ η

²⁴ *Actes de Lavra II*, ό.π.(υποσημ. 8), σ. 29, 31 στ. 33.

Αχειροποιήτος" δίπλα στη μορφή της Θεοτόκου στο ναό του Αγίου Νικολάου των Ορφανών (1310-1320) στη Θεσσαλονίκη²⁵ και αφετέρου στην αναφορά στο πωλητήριο έγγραφο της Άννας Παξαμαδώς προς τη μονή των Ιβήρων του Αγίου Όρους του έτους 1320: .. τα προσόντα μοι τη Άννη οικήματα, όσα και οία εν τη γειτονία της Αχειροποιήτου.²⁶ Η ονοματοδοσία της γειτονιάς της Αχειροποιήτου γύρω στο έτος 1320 που προέρχεται από το επώνυμο του ναού, επιβεβαιώνει ακριβώς τη χρήση της για αρκετό χρονικό διάστημα πριν να καθιερωθεί ως τοπογραφικό σημείο αναφοράς²⁷.

Πράγματι την ίδια εποχή που χαράχθηκε πάνω στο μολυβδόβουλλο του Νικόλαου Κεραμέα η επιγραφή "Μ(ή)τηρ Θ(εο)ύ η Αχειροποιήτος", η ίδια επιγραφή αναγράφηκε δίπλα στη μορφή της Θεοτόκου που εικονίζεται στην κόγχη του παρεκκλησίου του Αγίου Στεφάνου στη μονή της Αγίας Τριάδας στη Σοροπάνι, μια τοιχογραφία που δεν έτυχε μέχρι τώρα της δέουσας προσοχής²⁸. Οι τοιχογραφίες στη Σοροπάνι χρονολογήθηκαν πρόσφατα από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου Branislav Todić μεταξύ των ετών 1272- 1276²⁹.

Είναι γνωστό πως την περιγραφή της περιφημης λατρευτικής εικόνας της Θεοτόκου στο ναό της Αχειροποιήτου παρέδωσε ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, νομοφύλακας και

²⁵ Α. Ξυγγόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964, σ. 15, πιν. 63. Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 63-65. Για τη χρονολογία του ναού, βλ. Β.Τodić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrade 1999, σ. 347-350.

²⁶ *Actes d'Iviron III* (εκδ. J. Lefort-N. Oikonomidès-D. Papachryssanthou-V. Kravari-H. Métréveli), Paris 1994, αριθ. 78, σ. 254 στ. 15.

²⁷ Θ. Παπαζώτος, Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη. Μια επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της Αχειροποιήτου, *Μακεδονικά* 22 (1982), σ. 117, 122.

²⁸ Χ. Κωνσταντινίδη, Η Αχειροποιήτος-Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων, *ΔΧΑΕ* 4/24 (2003), σ. 92, εικ. 4.

²⁹ Br. Todić, L'Arpêtre André et les Archevêques serbes sur les fresques de Soročani, *Byzantion* LXXII (2002), σ. 471κ.ε.

κριτής στη Θεσσαλονίκη από το έτος 1347³⁰. Σύμφωνα με το κείμενο του Λόγου του, εξαιτίας του φοβερού αμαρτήματος το οποίο διέπραξε ο κτήτορας, η εικόνα της Θεοτόκου που βρισκόταν στο ναό μετασχηματίστηκε με τρόπο θεικό και όχι με ανθρώπινα χέρια και για τούτο ονομάστηκε Αχειροποίητος³¹.

Ο Αρμενόπουλος δεν θυμίζει στο κοινό του ούτε το όνομα του κτήτορα ούτε το αμάρτημά του, επειδή όπως συμπληρώνει ο ίδιος είναι εκ παραδόσεως γνωστά. Ποιο όμως ήταν το φοβερό αμπλάκημα που εξαιτίας του διαμορφώθηκε εκείνη τη χρονική στιγμή η εικόνα της Θεοτόκου, αλλά και ποιο σημαντικό πρόσωπο που βαρύνθηκε με ένα τόσο επαχθές αμάρτημα θα μπορούσε να είναι ο κτήτορας αυτού του μεγάλου και σπουδαίου ναού της Θεσσαλονίκης³²;

Δεν είναι της στιγμής να αναπτύξω τα συμπεράσματα της έρευνάς μου για την εξάπλωση της λατρείας της Θεοτόκου Αχειροποίητου και Φανερωμένης στα χρόνια της δυναστείας των Παλαιολόγων³³, ούτε και τους προβληματισμούς μου για την εικονογραφία αυτής της μορφής της Θεοτόκου³⁴. Εντούτοις πρέπει να αναφέρω ότι στις πρόσφατες μελέτες μου υποστηρίζω την άποψη πως και για τη μετονομασία του μεγάλου ναού της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη σε ναό της Θεοτόκου Αχειροποίητου

³⁰ D. M. Nicol, *Βιογραφικό Λεξικό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1993, σ. 65.

³¹ Δ. Γκίνης, Λόγος ανέκδοτος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου εις την προεδρίαν εορτήν του αγίου Δημητρίου, *ΕΕΒΣ* 21 (1951), σ. 152. Α. Ξυγγόπουλος, Αι περί του ναού της Αχειροποίητου ειδήσεις του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, "*Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου*", Θεσσαλονίκη 1952, σ. 8, 21.

³² Προβληματισμούς για τον κτήτορα του ναού, βλ. Ξυγγόπουλος, Αι περί του ναού, ό.π., σ. 14-18. D. Pallas, Le ciborium hexagonal de Saint-Demetrios de Thessalonique, *Zograf* 10 (1979), σ. 47-52. Κριτική επ' αυτών, βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, τ. II, σ. 377κ.ε. Παπαζώτος, Ο μεγάλος ναός, ό.π. (υποσημ.27), σ. 121-125.

³³ Κωνσταντινίδη, *Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη*, ό.π. σ. 89-100.

³⁴ Χ. Κωνσταντινίδη, *Η μορφή της Αχειροποίητου-Φανερωμένης την περίοδο των Παλαιολόγων*, Τόμος στη Μνήμη Νικολάου Οικονομίδη, εκδ. Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (τυπώνεται).

ευθυνόταν ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος που βασίλευσε από το έτος 1258 μέχρι το 1282³⁵.

Θεωρώ ότι το αμπλάκημα του κτήτορα στο οποίο αναφέρεται ο Αρμενόπουλος ήταν ο σφετερισμός του θρόνου και η τύφλωση του Ιωάννη Δ' Λάσκαρη για τα οποία αφορίστηκε από τον πατριάρχη Αρσένιο³⁶, όπως επίσης και η φιλενωτική στάση του στην Ένωση των Εκκλησιών³⁷, γεγονότα που προκάλεσαν σοβαρές ταραχές, σχεδόν εμφύλιο πόλεμο³⁸. Απόρροια της πολιτικής αυτής ήταν ο Μιχαήλ που υπήρξε ο ελευθερωτής της Βασιλεύουσας και ο νέος Κωνσταντίνος, να μην αξιωθεί ούτε της συνήθους νεκρικής ακολουθίας εκ μέρους της Ορθόδοξης Εκκλησίας³⁹.

³⁵ Βασική μονογραφία για τον Μιχαήλ Η' παραμένει το βιβλίο του D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass. 1959 και σε ελληνική απόδοση, Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις, 1258-1282: Μελέτη επί των βυζαντινο-λατινικών σχέσεων*, Αθήνα 1969. Βλ. επίσης, R. Macrides, *The New Constantine and the New Constantinople-1261?*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 6 (1980), σ. 13-41.

³⁶ Παχυμέρης, ό.π. (υποσημ. 15), τ. Ι, σ. 255-257, 267-269. Νικηφόρος Γρηγοράς (εκδ. L. Schopen), Bonn 1829-1855, τ. Ι, σ. 93. Ι. Συκουτρής, *Περί το σχίσμα των Αρσενιατών*, *Ελληνικά* 2 (1929), σ. 267-332. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ*, ό.π., σ. 39-48, 82κ.ε., 101, 151, 204. P. Magdalino, *Byzantine Churches of Selymbria*, *DOP* 32 (1978), σ. 314κ.ε., σημ. 46. Macrides, *The New Constantine*, ό.π., σ. 17, 19κ.ε., σημ. 40, 41.

³⁷ Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ*, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 195-240, ειδ. σ. 227-230. V. Laurent-J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976.

³⁸ Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ*, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 270κ.ε., σημ. 13. Α. Μαυρομάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σ. 31- 33.

³⁹ "Το δ' αίτιον η του ορθού της εκκλησίας δόγματος παρατροπή, η ζων εκείνος.. κατεχρήσατο..", βλ. Γρηγοράς, ό.π. (υποσημ. 36), τ. Ι, σ. 153. Επίσης σύμφωνα με τον Φιλόθεο Συληβρείας (περ. 1381): *το εαντού σώμα κατακείμενον καθοράται ογκούμενον, δια την προβάσαν των δογμάτων διαφοράν, προσέτι γε μην και δια τον προσφωνηθέντα κατ' αυτού αφορισμόν παρά του θειοτάτου πατριάρχου*

Σύμφωνα με όσα παρουσιάστηκαν, ο κάτοχος του μολυβδόβουλλου που πρωτοδημοσιεύθηκε το έτος 1884 ταυτίστηκε μετά από 100 χρόνια περίπου με τον πανσέβαστο σεβαστό Νικόλαο Κεραμέα, δομέστικο των δυτικών θεμάτων και αδελφό του πρώην μητροπολίτη Αχριδών Θεόδωρου Κεραμέα. Επιβεβαιώνεται πως ο κάτοχος του μολυβδόβουλλου υπήρξε επίσης απογραφάς της περιοχής Θεσσαλονίκης απ' όπου και καταγόταν, λίγο πριν το έτος 1270 και μέχρι το 1284. Την ιδιαίτερη πίστη του προς τη Θεοτόκο Αχειροποίητο που λατρευόταν στον ομώνυμο ναό της Θεσσαλονίκης, εκδήλωσε ο βασιλικός αυτός αξιωματούχος του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου με την αναγραφή της επωνυμίας της πάνω στο μολυβδόβουλλό του⁴⁰.

Αρσενίου, ως σφετερισάμενον ξυν δόλω την της βασιλείας αρχήν εξ υιου Θεοδώρου του Λάσκαρη, βλ. Magdalino, Byzantine Churches, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 314κ.ε., σημ. 46. Βλ. επίσης, Μαυρομαμάτης, Οι πρώτοι Παλαιολόγοι, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 34κ.ε.

⁴⁰ Σχετικά με εικονογραφημένα μολυβδόβουλλα βυζαντινών αξιωματούχων, βλ. Β. Πέννα, *Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδόβουλλων: ο αυτοκράτορας, η εκκλησία, η αριστοκρατία*, ΔΧΑΕ 4/20 (1998-99), σ. 270-273.

Résumé

Chara Konstantinidi THE LEAD SEAL OF KERAMEAS AND THE ADVENTURES OF AN IDENTIFICATION

In his monumental edition of the year 1884 concerning *sigilia* of the Byzantine Empire, G. Schlumberger presented a lead seal which has remained known by the name of its owner: the lead seal of Kerameas. On the obverse of the seal is engraved the inscription "Του Κεραμέου πρακτέα διευλύτου/ προς βασιλικάς εντολάς, Θεοτόκε". On the reverse is depicted the Virgin, standing and holding the Child on her right arm; she is accompanied by the inscription "Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ύ η Αχειροποίητο(ς)" (Fig. 1). The inscription refers to Kerameas, who appeals to the Virgin for help, in order to carry out properly his duties, which which he had been charged by the emperor's commands.

Because of the name attributed to the Virgin in the latter inscription, G. Schlumberger registered the lead seal to the well-known monastery of the Virgin Acheiropoietos of the Abramites, in Constantinople, and dated it to the 13th century.

In 1965 V. Laurent suggested that the lead seal had belonged to a royal official, who had been entrusted with tasks different than those related to a monastery, and had been connected with the Virgin Acheiropoietos through his very strong faith in Her. V. Laurent dated the seal to the late 13th century and, furthermore, he stressed the fact that the monastery of the Virgin Acheiropoietos had been destroyed during the Latin Conquest.

Who could have been, then, the owner of this unique lead seal and who could have been the Virgin Acheiropoietos to whom he was appealing for help, in order to carry out properly his duties, which which he had been charged by the emperor's commands?

This paper presents thoroughly the course of the research up to the identification of the owner of the lead seal: it was the

pansebastos sebastos Nikolaos Kerameas, *domestikos* "των δυτικών θεμάτων" in Thessaloniki in the year 1283/84. It can be proved that Nikolaos Kerameas was an *apographeus* in the region of Thessaloniki in the reign of Michael VIII Palaiologos, a little before the year 1270 and up to 1283/84. The *apographeis* or *anagrapheis*, as well as the *exisotai*, were fiscal officials, assigned to the arrangements of matters concerning land properties and taxation.

I believe that the invocation to the Virgin Acheiropoietos was addressed to the famous icon of the Virgin Acheiropoietos, kept in the church of the same name in Thessaloniki. Consequently, the name Acheiropoietos was attributed to the church circa 1270 that is almost fifty years earlier than the dated until recently accepted.